

«Akcija Crkveni Bok»

U radu se govori o pravoslavnome mjestu Crkveni Bok nedaleko od Sunje koje je pretrpjelo ustaške zločine nakon što je ustaška vlast bezuspješno pokušavala nasilnim putem uspostaviti Hrvatsku pravoslavnu crkvu. U akciji čišćenja Crkvenog Boka, pod tobožnjom izlikom da se u njemu nalaze partizani, sudjelovali su i neki katolički svećenici.

Ključne riječi: Crkveni Bok, Banovina, NDH, pravoslavno stanovništvo, zločini.

Crkveni Bok je mjesto nedaleko od Sunje, na obali rijeke Save, na putu između Siska i Jasenovca. Uz Ivanjski Bok i Stremen, to je jedno od rijetkih sela na Banovini koje se nalazi uz desnu obalu Save. Naselje je osnovano u vrijeme Vojne krajine, a oduvijek je bilo izolirano. Najbliže veće mjesto je Sunja koja se nalazi 22 kilometra prema jugozapadu. Osnivanjem sela u 18. stoljeću rukovodio je parohijalni svećenik Stojan Toroman. Sva su tri naselja bila pravoslavna. Stanovnici su bili izravni potomci doseljenika iz Podkozarja.

Sva tri naselja doživjela su od tridesetih godina 20. stoljeća do početka 21. stoljeća dramatičan pad broja stanovnika. Crkveni Bok je prije Drugoga svjetskog rata imao (prema popisu iz 1931.) 1107 stanovnika. Poslije rata taj je broj pao na 700 i od tada je neprekidno u padu. Prema popisu 2001., mjesto je imalo samo 213 stanovnika. Prije Domovinskog rata 1991., u njemu je živjelo 406 stanovnika, od toga 387 Srba. Ivanjski Bok je prije Drugoga svjetskog rata imao 514 stanovnika, a nakon rata ih je ostalo 340. Danas ih je u mjestu svega 55. Stremen je 1931. imao 1104 ljudi, a 1948. broj se gotovo prepolovio i pao na 679. Danas ih je u mjestu 142. Možemo zaključiti da je broj stanovnika nekadašnje općine Crkveni Bok, koji je očito bio velik (2500), danas pao na 410. U sva je tri sela 1991. bilo svega 10 Hrvata.

Augustin Kralj, koji je u selu bio župnik početkom Drugoga svjetskog rata, tvrdio je: «Crkveni Bok je bogato mjesto. Dijelom jer je zemlja rodna, a dijelom, jer su ljudi bili veoma marljivi».¹

U Crkvenom je Boku prije Drugoga svjetskog rata bilo središte općine s načelnikom, bilježnikom i drugim osobljem, te žandarmerijska postaja s 11 ljudi.

¹ M. Bulajić, *Ustaški zločini genocida i suđenje Andriji Artukoviću*, Beograd 1989, knjiga I, 280-283.

Uoči Drugoga svjetskog rata narednik je bio Stanko Abramović, po nacionalnosti Hrvat, rodom iz Srijemske Kamenice. Uspostavom NDH otpušteni su Srbi iz žandarmerijske postaje, a na njihovo su mjesto došli povjerljivi ljudi tadašnjeg režima. Tabornik Mijo Baljak iz Sunjske Grede isto je tako raspustio općinsku upravu (bilježnika, načelnika, pisare i ostalo osoblje).² Pravoslavne crkve, koje su postojale u Crkvenom Boku i Stremenu, nakon proglašenja NDH bile su zatvorene i opljačkane. Predsjedniku Crkvenog odbora Đurađu Radovanoviću ustaše su oduzele ključeve crkava. Stanovništvo parohije Crkveni Bok, koja je imala dvije crkve (hram Preobraženja Gospodnjeg u Crkvenom Boku i filijalni hram sv. Ane u Stremenu),³ prešlo je na katoličku vjeru, kao i većina pravoslavnih sela iz okolice. Isto su tako i mjesta Mlaka i Jablanac prešli na katoličku vjeru. Pravoslavne crkve u mjestima Crkveni Bok i Stremen srušene su za vrijeme Drugoga svjetskog rata. U Crkvenom Boku organizirana je katolička župa.

Nakon osnutka logora u Jasenovcu 1941. stradao je velik broj mjesta koja su bila pravoslavna, a nalazila su se u blizini Jasenovca. Tako su, primjerice, uništena mjesta Mlaka i Jablanac koja se nalaze svega nekoliko kilometara od Jasenovca, na lijevoj obali Save, u smjeru Stare Gradiške. Tu su ustaše 1942. pokupili sve stanovništvo i otjerali ga u logor Jasenovac. Slično se dogodilo i u mjestima na drugoj obali Save (primjerice, u Gradini i Drakseniću). Sva «očišćena» sela služila su ustašama kao ekonomije gdje su na opustošena selišta dovodili zatočenike na rad ili naseljavali novo stanovništvo iz Hercegovine. Što se tiče Crkvenog Boka, sigurno je da je i njemu bila namijenjena takva sudbina zajedno s mjestima Ivanjski Bok i Stremen. Još 1941. godine počela su hapšenja. Viđeniji su ljudi bili odvedeni u susjedno selo Bobovac i ondje mučeni. Prijedlog je bio da se uhićeni strijeljaju na skeli na rijeci Savi. Međutim, seljani Bobovca i općinske vlasti tog sela nisu dozvolile da se tako nešto dogodi, pa su zatočenici nakon tri dana mučenja pušteni kućama.⁴ Potom su ustaše optužili neke seljane Crkvenog Boka da pripremaju ubojstvo tabornika Mije Baljka. Neke su uhitili i smjestili ih u zatvor u Petrinji da bi ih kasnije pustili. Ipak, neke su i ubili u zasjedi kod mjesta Slovinci u blizini Crkvenog Boka.⁵ Nakon toga je bilo još nekoliko pojedinačnih ubojstava i odvođenja mještana koji se nikada nisu vratili kućama, a za ostale je slijedilo prevođenje na katoličku vjeru.

Iz pisma Općinskom poglavarstvu u Crkvenom Boku od 22. listopada 1941. vidi se kako postoji naredba da se pravoslavna crkva «...odmah prema planu općine počne preuređivati na rimokatoličku».⁶ Dionizije Juričev, svećenik, ustaški satnik

² A. Požar, Stradanje mještana opštine Crkveni Bok od jasenovačkih ustaša, *Prilozi sa Okruglog stola o jasenovačkom logoru održanog 23. aprila 1996. godine*, Beograd 1997, 103.

³ <http://www.eparhija-gornjokarlovacka.hr/Kostajnicko-L.htm>.

⁴ Požar, Stradanje mještana..., 103.

⁵ Isti, 103.

⁶ V. Dedijer, *Vatikan i Jasenovac*, Beograd 1987, 457.

i Pavelićev osobni kapelan, pred mještanima Staze kraj Crkvenog Boka navodno je govorio: «U ovoj zemlji ne može više da živi nitko osim Hrvata, jer ovo je zemlja hrvatska, a tko neće da se prekrsti, mi znademo kuda ćemo s njime...».⁷ On također kaže: «Tko ne prijeđe na katoličku vjeru nema mu mjesta u NDH, jer u NDH mogu živjeti samo Hrvati i nitko drugi». Već je to bila prva jasna naznaka onoga što će se dogoditi Srbima iz tih krajeva. Na ovaj ili onaj način oni su se trebali ukloniti.

O ustaškoj akciji u Crkvenom Boku postoji relativno velik broj autentičnih dokumenata. Radi se o iskazu Ljubomira Miloša, ratnog zločinca i zapovjednika logora Jasenovac, o iskazu bivšeg fratra Miroslava Majstorovića-Filipovića koji je kao ustaša došao u logor Jasenovac prije akcije Crkveni Bok, o pismu župnika Crkvenog Boka Augustina Kralja koje je uputio poglavniku Paveliću, o svjedočenju mještanina Crkvenog Boka Mihajla Đuričića koji je svjedočio na sudu protiv Alojzija Stepinca o držanju svećenika Augustina Kralja, o pismu podžupana Nikole Bošnjaka koje je uputio Ministarstvu unutrašnjih poslova, o njemačkom Izvještaju o neprijatelju br. 6 između 12. i 19. listopada 1942., o izvacima iz dnevnika njemačkog predstavnika u Hrvatskoj generala Edmunda Glaise von Horstenaua, o pismu Općinskog poglavarstva Crkvenog Boka Vodograđevnom uredu u Sisku u kojem se obavještava o situaciji u Crkvenom Boku, o izjavi Mladena Todorovića, člana mjesnog NOO-a, Zemaljskoj komisiji za utvrđivanje ratnih zločina te o jednom dokumentu iz stožera pukovnika Luburića iz 1944. godine.

Mihajlo Đuričić tvrdi da je u listopadu 1941. «došlo u naše selo nekoliko fratara i u zajednici s ustaškim povjerenikom pozvali su narod da dođe učiti vjeronauk radi prijelaza na katoličku vjeru». Jedino je zapamtio ime Dionizija Juričeva koji je, «sakupivši narod, navodno rekao da 'tko ne prijeđe na katoličku vjeru nema mu mjesta u NDH, jer u NDH mogu živjeti samo Hrvati i nitko drugi'». Postupak pokrštavanja trajao je, po Đuričićevim riječima, «jedno osam dana i kada je završeno, priređen je banket na kojem je bilo prisutno više ustaških oficira i župnika. Tu su oni držali razne govorancije i tumačili narodu, kojeg su bili skupili na taj banket, da mu ne prijete nikakva opasnost», jer da su, pokrštavanjem, «svi postali lojalni građani NDH». Za župnika je postavljen Augustin Kralj «koji je svake nedjelje držao mise, organizirao horove koji su pjevali u crkvi i slično». Za svoga službovanja, sve do jeseni 1942. godine, dakle gotovo godinu dana, Đuričić tvrdi da je «uvijek tumačio narodu da smo mi Hrvati i da nikada nismo bili Srbi, nego da su nas svojevremeno pokrstili». Valja uočiti da je Kralj, po Đuričićevim riječima, svaku takvu propovijed završavao zaključkom da se «zato sada ne trebamo ničega bojati».⁸

Sam Kralj je tvrdio da su se mještani «odazivali svakoj dužnosti, kojoj su morali prema državi udovoljavati». Prenosi riječi izvjesnog bojnika Fabeca koji je «stavljao

⁷ Dedijer, *Vatikan i Jasenovac*, 457.

⁸ Dedijer, *Vatikan i Jasenovac*, 457.

Crkveni Bok za uzor svim katoličkim selima gledom na podavanje [...], čak da je selo [...] dalo oko 250 kg masti badava za vojsku». Više je svjedoka isticalo kako partizani nisu imali puno uspjeha u selu. Župnik Kralj tvrdi da se «doduše odijelilo od mjesta nekih petnaestak ljudi, po čemu se može zaključiti, da su se priključili partizanima, ali su ti bili od sumještana prezirani kao badavadžije. Partizanska promidžba nije u Crkvenom Boku imala uspjeha ... nisam primijetio ni ja, a ni oružnici u mjestu, da bi partizani imali kakvu vezu s ljudima u Crkvenom Boku».⁹ Podžupan Nikola Bošnjak potvrđuje Kraljeve riječi u izvještaju 14. listopada 1942: «...partizani su pokušali promidžbom pridobiti ta nekad pravoslavna sela za sebe, ali im to nije uspjelo».¹⁰ Time otpada formalno opravdanje koje su ustaše kasnije upotrijebili da bi napali i opljačkali to selo jer se tobože radilo o partizanskom uporištu. Očito je da takva tvrdnja nema nikakve realne podloge.

Augustin Kralj dalje govori o teškoćama s kojima se susretao u mjestu kada je preveo narod na drugu vjeru. Usprkos tomu što su mještani bili dovoljno uplašeni da se pomire sa situacijom, župnik Kralj, zacijelo da se opravda pred svojim pretpostavljenima, spominje teškoće u svojem radu, ali istovremeno naglašava i pozitivnost svoje uloge, pa napominje da s djecom ima uspjeha. Kaže da je došao u Crkveni Bok raditi na «korist Boga, Crkve i Hrvatskog naroda», ali i to da je očajan zbog onoga što se ondje dogodilo.

Čini se da problemi koje spominje Kralj nisu inicirali pravoslavci, već ustaše koje su se naselile u selu. Naime, Mihajlo Đuričić svjedoči da je «skoro godinu dana iza toga, početkom listopada 1942., došla je jedna grupa ustaša u selo i tamo se nastanila».¹¹ O Kralju je kazao da je «češće puta svraćao meni i pokazivao se ne samo kao duhovni pastir nego kao i prijatelj. Kada sam ga upitao što znači to da su ustaše došli, on mi je rekao da ne prijeti nikakva opasnost». Dapače, župnik je jamčio da nema od ustaša opasnosti. Jasno je da župnik, objašnjavajući jednom Srbinu kako mu ne prijeti nikakva opasnost, namjerno zatvarao oči pred stvarnošću jer je nemoguće da nije znao što su ustaše činile u obližnjim selima. Ako je njegova izjava iskrena, onda je riječ o župnikovoj naivnosti, a ako je neiskrena, onda je ona dokaz njegova licemjerja.

Prema svjedočenjima i Kralja i stanovnika, selo Crkveni Bok bilo je u potpunosti mirno i prihvatilo je prijelaz s pravoslavne na rimokatoličku vjeru bez ikakvih ekscesa. Čak su bili izolirani oni koji su se priključili partizanima i njih selo nije priznavalo. Međutim, selo je ipak stradalo.

Miroslav Majstorović-Filipović je na saslušanju dao iskaz o stvaranju zamisli napada na Crkveni Bok spominuvši kako je u listopadu 1942. bio pozvan u zgradu

⁹ M. Bulajić, *Ustaški zločini genocida i suđenje Andriji Artukoviću*, Beograd, 1989, knjiga I, 280-283.

¹⁰ A. Miletić, *Koncentracioni logor Jasenovac*, Beograd 1986, knjiga I, 500-503; O Bošnjaku vidi: I. Golec, *Petrinjski biografski leksikon*, Petrinja 1999, 39-40.

¹¹ Dedijer, *Vatikan i Jasenovac*, 499.

zapovjedništva logora kod natporučnika Ljube Miloša, a «za stolom su već bili satnik Matković i ing. Pičili».¹² Poslije večere je natporučnik Miloš započeo razgovor o selu Crkveni Bok tvrdeći «da se u njemu nalaze partizani, da su ti seljaci mnogi u partizanima, da se naoružavaju i prikupljaju tu i da prijeti opasnost kada se ojačaju radi neposredne blizine Jasenovca da bi jednoga dana i na sam logor udarili».

Ova je izjava u potpunoj suprotnosti s ostalim tvrdnjama. Majstorović-Filipović kaže da je Miloš izjavio u Jasenovcu kako se u Crkvenom Boku nalaze partizani, iako svi ostali tvrde da partizana nema. Uostalom, ako su se ustaše naselili u samom mjestu, malo je vjerojatno da bi bilo tko iz sela aktivno sudjelovao u partizanskim četama. Miloš iznosi hipotezu koja nema osnove, ali služi kao formalno opravdanje akcije. Prema Đuričićevoj izjavi, jasno je da je selo bilo mirno i da se nije niti pomišljalo pružiti neki otpor. Slično je i u njemačkom izvještaju o pregledu neprijatelja broj 6 gdje stoji da «u selu nikada dosad nisu bili partizani», a slično nam kaže i Edmund Glaise von Horstenau, koji je putovao ovim krajem, kada je saznao za pokolje u selu: «Bio je to partizanski predio, ali mi nismo vidjeli ni jednog partizana». Spominje doduše da su sela napali partizani, no tek u prosincu iste godine, što je dokaz da se u listopadu ovdje nisu vodile borbe.

Majstorović-Filipović nastavlja kako «su glavnu riječ i predloge stavljali nadporučnik Ljubo i satnik Matković». Stvorili su plan za noćno opkoljavanje sela, a Majstorovića-Filipovića su upozorili da bude na oprezu, «jer će biti posade samoga logora smanjene uslijed akcije». Pičiliju su pak naredili da «organizira radni odjel koji bi imao iza trupa nastupati i pokupiti stoku i živežne namirnice». Kao razlog za akciju navedeno je da je «to selo pravoslavno, a da se nalazi u neposrednoj blizini Jasenovca i da ga svakako treba očistiti». Majstorović-Filipović tvrdi da se «iste večeri [...] putem šifre zatražila dozvola od Luburića iz Zagreba za izvršenje te akcije i akcija je otpočela poslije pola noći» i da je on ostao u logoru. Majstorović očito želi sa sebe skinuti odgovornost, pa kaže da nije aktivno sudjelovao ni u planiranju ni u izvođenju akcije jer je za vrijeme razgovora šutio i ostao u logoru. Međutim, na taj su se način ustaše i drugi ratni zločinci vrlo često branili pred sudom prebacujući odgovornost na druge. Osim toga, u tom se citatu može naslutiti pravi razlog za napad na selo. Naime, Pičiliju je bilo naređeno da skupi namirnice i stoku, a Crkveni je Bok, kao bogato selo, bilo mjesto stvoreno za akciju takve vrste. Miloš je ne samo smislio akciju već je i za nju tražio dozvolu od Luburića.

O samome napadu na selo svjedoči više dokumenata. Osnova struktura događaja u svim je opisima napada ista. Temeljni opis je župnikov u pismu koje je uputio Anti Paveliću. O početku akcije kaže: «Dne 13. listopada u 7 u jutro začuli su se prvi hitci iz strojnice i pušaka u okolici župske ispostave Crkveni Bok. Kasnije sam doznao, da su ustaške postrojbe mnogo ranije blokirale cijelo mjesto». On

¹² Dedijer, *Vatikan i Jasenovac*, 400, 401.

sam imao je namjeru otići u crkvu služiti misu. I iz izjave Mihajla Đuričića jasno je da su ustaše noću opkolili cijelu općinu, a oni koji su već bili u selu pripremali su teren za akciju. Seljaci pak, ne nadajući se da će doći do napada, nisu postavljali nikakve straže.

U izvještaju Nikole Bošnjaka, podžupana Velike župe Gora sa sjedištem u Petrinji, koji je poslan Ministarstvu unutrašnjih poslova, nalaze se dodatne informacije o napadu. Bošnjak piše da je ustanovio kako je oko šest sati, 13. listopada, pod vodstvom Ljubomira Miloša otvorena puščana paljba prema mjestu, pa se stanovništvo uplašilo i razbježalo po okolnim poljima i šumama kako bi spasilo živote. Svi se, dakle, slažu da je napad krenuo izvana opkoljavanjem bez insceniranja tobožnje borbe protiv partizana, kao što je to bilo u nekim drugim mjestima.

Župnik Kralj tvrdi kako ga je o tome «da ustaše kupe narod i ubijaju ga» obavijestila stanodavka, pravoslavka koja je prešla na katoličanstvo. Premda u prvi čas nije toj vijesti vjerovao, izašao je iz kuće i, kako kaže, «tek sad sam ja primijetio zapucavanje i iz daljine naricanje žena i djece». Kad je prišao bliže, utvrdio je «da je evakuacija Crkvenog Boka doista započela». Naime, «ustaše su pratili strojnicama u ruci narod». Na upit što se događa, jedan mu je ustaša odgovorio: «kod nas je bilo sve u redu. Ni oružnička postaja a ni ja», i nastavio je: «nismo bili obaviješteni, da bi bili bilo kakvi izgredi, pa vas pitam kao čovjeka, čemu onda takove mjere». Tada mu je šturo rečeno da je takva naredba i da je ustaše moraju izvršavati. No Đuričić govori ponešto drugačije o ulozi Augustina Kralja jer tvrdi da je rano ujutro, kad je krenuo u susjedno selo i kad su ga putem ustaše uhvatili, vidio u selu «drugu grupu ustaša, koji su pred sobom gonili žene i djecu, napola gole, onako kako su ih istjerali iz kreveta». S tom je drugom grupom išao, kako kaže, i «naš župnik August Kralj, koji je imao mantiju do koljena, dosta blatan, kako je preko rosnih livada i oranica išao i pokazivao put ustašama, kako da opkole općinu da ne bismo mogli pobjeći u šumu».

Jedan dio stanovništva ustaše su odveli u Jasenovac, drugi dio su masakrirali, a treći je uspio pobjeći. O samome putu u Jasenovac podrobno saznajemo iz izvještaja Zemaljskoj komisiji za utvrđivanje ratnih zločina od 29. V. 1945. koji je podnio Mladen Todorović, član mjesnog NOO-a Crkveni Bok i potpredsjednik Mjesnog odbora JNOF-a.¹³ I on je «otjeran od kuće s ostalim narodom, kojega je iz triju sela Općine Crkveni Bok, t.j. Crkveni Bok, Stremen i Ivanjski Bok, bilo oko 2000, dok je oko 1000 duša uspjelo da pobjegne ispred bande». Ustaše su blokirali cijelo područje i «koga god su zatekli, povelili su sa sobom» govoreći da vode seljake samo na ispitivanje, a da će nakon toga biti pušteni. Todorović nastavlja: «kako su koju grupu pohvatali tako su nas tjerali preko Save u selo Lonju. Išli smo u grupama, a pratili su nas ustaše, te su putem i kojega i istukli, naročito muškarce i to kundacima od pušaka».

¹³ Hrvatski državni arhiv, Zagreb, fond ZKRZ (306), k. br. 5359-5364.

I podžupan Bošnjak iznosi podatak da općina Crkveni Bok ima 2500 stanovnika. Prema podacima koje navodi, oko 1000 osoba je odvedeno u logor Jasenovac. Među odvedenima, kako napominje podžupan, nalazio se i Pavao Vančumko, trgovac iz Crkvenog Boka, po narodnosti Ukrajinac, sa ženom i troje djece, koji je pobjegao pred sličnim terorom iz Rusije. To znači da su ustaše odvodili ljude iz svih kuća, bez obzira na to je li netko surađivao s partizanima ili nije; očito je da nije bilo selekcije i da tvrdnja kako je trebalo privesti samo partizanske jatake nije istinita.

Opisujući nastavak događanja, Kralj spominje kako je primijetio da «narod ne zna što se zbiva i neki mirno čekaju naređenja a drugi pokušavaju bježati, a ustaše trče za njima i pucaju». Mihajlo Đuričić također se sjeća nekih pojedinosti, a posebno onoga što mu je kazao župnik: «Ne bojte se ništa, idete do Save i vratiti ćete se svojim kućama. Nemojte da bi itko bježao». No Đuričić mu nije vjerovao, pa je iskoristivši gužvu i maglovito vrijeme pobjegao u šumu. Podžupan u svojem izvještaju spominje da je narednik Abramović pitao zašto je pokrenuta cijela akcija i po čijem se nalogu obavljala, a ustaša mu je odgovorio: «Ovo se vrši po mojem nalogu i ja imadem ovlast, da dignem ma bilo koje mu drago selo i grad».

Župnik, dakle, sebi pripisuje pitanje zašto se narod odvodi iz svojih kuća. Podžupan navodi da je narednik Abramović postavio to pitanje. Odgovor na postavljeno pitanje dao je očito Ljubo Miloš. Veća je mogućnost da je oružnik upitao Miloša zašto se sve to događa nego da je to učinio župnik. S druge strane, ne čini se vjerojatnim da je župnik vodio ustaše iako to tvrdi Đuričić. Sasvim je sigurno da im nije pokazivao koga treba ubiti. Ako je i pokazao ustašama put, zacijelo je bio uplašen.

Prema vlastitim riječima, župnik je otišao u oružničku postaju gdje je već bio natporučnik Ljubo Miloš iz Jasenovca, a ondje su se još nalazili i narednik Abramović i bilježnik Gavrić. Oni su, kako tvrdi Kralj, pokušavali spasiti neke ljude, no nisu u tome uspjeli. Jedino su «popisali sve katolike od rođenja, koji su se našli među ostalim narodom, da se izluče od drugih, što je učinjeno kasnije». Miloš je, kaže Kralj, na odlasku zapovjedio «naredniku Abramoviću, neka pripazi, da ne bi gdjegod bila počinjena kakva pljačka, jer da za pljačkaše postoji samo smrt».

Čini se da je župniku bilo uistinu stalo to da pokaže u stanici tko je od rođenja bio katolik u općini Crkveni Bok. Župnikovo dobročinstvo ograničava se prije svega na spašavanje «pravih» katolika, a njegove se tvrdnje, kako je Miloš kazao naredniku Abramoviću da se ne pljačka po selu, mogu tumačiti kao traženje opravdanja za ustaškog oficira, štoviše jer je jasno da Abramović nije nikako mogao spriječiti ustaše u pljački.

U nastavku svojeg pisma župnik opisuje kako su selom prolazili jedino ustaše, «a gotovo svaki je nosio sa sobom veću ili manju bocu rakije», pa su «neki su već bili pijani». Mnogi su već počeli pljačkati kuće, a župnik tvrdi da ih je «oštro ...

ukorio, da se toga okane, ako žele izbjeći smrt», no oni su mu odgovorili «da im je dozvoljeno iz kuće uzimati hranu i piće». Kad se vratio kući i u svojem je stanu zatekao dvojicu ustaša kako «vrše premetačinu, a morali su po klecalu i raspelu iznad njega, po radiju i Vašoj [tj. Pavelićevoj] slici razabrati, da je to soba jednog državnog službenika», izgrdio ih je i otjerao.

Za to je vrijeme stanovništvo Crkvenog Boka već bilo sakupljeno na drugoj obali Save u Lonji. No, prema Kraljevim riječima, «u Crkvenom Boku ne prestaju pucnjave [...] cijeli dan». On sam nije znao što bi učinio, jer – kako piše – «iz Crkvenog Boka nisam nikuda mogao otići, a u Crkvenom Boku nisam znao što bi poduzeo». Poslijepodne počela su stizati prva kola «koja su po ustaškim vlastima bila sa obližnjih sela poslana da kupe robu». Slijedećeg je dana iz susjednih sela Bobovac, Suvoj, Lonja i Puska došlo čak 500 kola «koja su cijeli dan odvozila robu za Jasenovac», a Kralj je vidio «u tim kolima ne samo platno, jastuke i odijela, što su trebali voziti, nego i neke pokušne predmete kao šivaće strojeve, željezne peći, kredence».

Podžupan također donosi pojedinosti o pljački. Ustaše izvlače iz kuća svu imovinu i odnose je u obližnja hrvatska mjesta (Lonja i Bobovac) gdje je dijele među sobom ili je daju narodu. Krađu šivaće strojeve, sagove, posteljine, kukuruz i pšenicu. Oružnici iz tih sela ne usude se ništa prigovoriti ili reći, a ni sam podžupan, kad je ustaše upitao po čijem nalogu rade, nije mogao dobiti nikakav odgovor. Podžupan je uputio kotarskog predstojnika Bakarića da zamoli ustaškog zapovjednika, koji je bio u Lonji, da dođe u Crkveni Bok, ali ovaj nije to učinio. Reкао je da su ustaše takve stvari i drugdje činili i da će poslije poslati izvještaj Velikoj župi.

Kralj se, kako navodi u svojem pismu Paveliću, i sam morao seliti u Sunju, no prije je odlaska zapazio ljude iz Bobovca, Puske i Lonje kako krađu u napuštenim kućama pa «svaki drugi imade po dva kaputa na sebi». Štoviše, neki su dolazili «u selo samo s konjima, a onda su u Crkvenom Boku uzimali kola, na kojima su vozili robu, a da kola nisu više vraćali», dok su «drugi dovodili svoje konje, pak ih u Crkvenom Boku zamjenjivali tamošnjima, boljima».

Karakteristično je da župnik pljačku pripisuje prije svega stanovnicima iz obližnjih sela. Podžupan, za razliku od župnika, kaže da ustaše sami pljačkaju kuće i da sve opljačkano odnose u okolna mjesta i dijele narodu. Osim toga, kao što sam ranije spomenuo, oružnici nisu imali nikakve ovlasti da spriječe odnošenje imovine, iako je Miloš, prema riječima župnika, rekao Abramoviću da ne dozvoli pljačku.

Kralj čak pokušava Pavelića uvjeriti da su «ustaše pazili, da se ne pljačka roba», no ipak je primijetio «kako je ustaša jednog ulovio sa plahtama pod kaputom, ali nije uredovao». Osim toga, prenosi iskaz učiteljice Anke Pintar iz Crkvenog Boka «kako su ustaše u kući, gdje su stanovali, našli 100 tisuća Kn», pa su te «novce donijeli njoj, a kako ona nije htjela uzeti, onda su zadržali za se». Jesu li ih kasnije vratili ili nisu, to učiteljica, dakako, nije znala kazati.

U njemačkom pregledu podataka o neprijatelju broj 6 za vrijeme od 12. do 19. listopada 1942. piše kako su «sela Stremen, Crkveni Bok i Ivanjski Bok (u prostoru 18 km severoistočno od Kostajnice) koja su 13. 10. 1942. evakuirana sada od ustaške jedinice i izvesnog broja rđavo odevenih civila potpuno opljačkana, odnete životne namirnice i nameštaj iz stanova», a zatim se dodaje da su ta «sela predata na milost i nemilost jednoj hordi ljudi bez nadzora u kojoj su se nalazili naoružani ustaše iz Jasenovca, nekoliko žandarma i građanska lica.¹⁴

Župnik Kralj posebno je zapazio «najprostačkije kletve» što ih je čuo od ustaša, «to ne od jednoga samo nego od većine njih, pa i od častnika», a zatim i krađu «sa strane katolika, koji su imali zadatak da kupe robu za državu». Ali, kako kaže, «svećeničko moje zvanje nije mi dopuštalo, da prijavljujem stanovite osobe, i to s razloga, što ih je bilo previše pak bi stradali životom zbog prekršaja, koji u drugim okolnostima ne bi povukao tolike sankcije». Ipak, dan nakon akcije i njemu je «bilo žalosno gledati, kako su izgledali stanovi» jer je «sve prazno, razbacano, polupano». Nasuprot tomu, Majstorović-Filipović lakonski za pljačku kaže da je «radni odjel izvršavao skupljanje imovine».

Kada Kralj kaže da su ustaše pazili da se ne pljačka roba, on očito ne želi naglašavati pred Pavelićem činjenicu da su ustaše sudjelovali u pljački. Osim toga, zanimljivo je da župniku ne smeta toliko to što su ljudi odvedeni od kuća u nepoznato koliko mu smeta da ustaše psuju i da katolici krađu. Iz njemačkog se izvještaja vidi da su evakuirana i opljačkana sela u okolici Crkvenog Boka i samo to mjesto, te da su ustaše u tome aktivno sudjelovali. Vidljivo je da Nijemcima nije bio po volji podatak da su kuće opljačkane i da je roba ukradena, ali upada u oči činjenica da je smrt koja je prijetila seljacima tek od sekundarne važnosti.

O dolasku stanovnika Crkvenog Boka u Jasenovac govori fra Miroslav Majstorović-Filipović. Prema njemu «tek poslije podne drugog dana stizale su u Jasenovac kolone ljudi, žena i djece, a iza njih kola sa zaprežnom stokom i natovarena hranom». On je sam tek kasno navečer saznao kako se odvijala akcija. Njegov je zadatak bio da seljake posebno smjesti, a dobio je i zapovijed «da se ne smije nikom ništa dogoditi, nego da se ima prema njima primijeniti najbolji postupak». Nema sumnje da su oni koji su odvedeni u Jasenovac doista onamo stigli tek drugog dana. Majstorović-Filipović se opet brani da nije ništa znao. Dapače, dobio je nalog da se pobrine za seljake i da «prema njima primijeni najbolji postupak». Ovaj iskaz zvuči uistinu pomalo ironično jer se zna da su stigli u logor smrti Jasenovac.

U svojoj izjavi Todorović kaže da je, kad su seljake skupili kraj Save, «naišao luksuznim automobilom jedan bolje odjeveni ustaša, za kojeg sam čuo, da je bio Luburić, komandant logora u Jasenovcu, a pratila su ga tri nepoznata ustaše».

¹⁴ Arhiv vojno-istorijskog instituta, Beograd, Arhiv narodno-oslobodilačkog rata, br. reg. 11/8, kutija 9.

Luburić je ustašama rekao da sve seljake odvedu u logor u Jasenovac. Majstorović još prije spominje da su Luburića pitali za dozvolu same akcije. Luburić se pojavio u Crkvenom Boku kada je akcija počela, pa je, makar formalno, preuzeo nad njom i komandu. Todorović nastavlja da su «poslije toga odvojili žene, malu djecu i starce, koji nisu bili pokretni i oni su kolima i kamionima otpremljeni u logor Jasenovac». Za razliku od toga, «muškarce i odrasliju djecu zadržali su još neko vrijeme kod Save», a zatim su ih postrojili u dvored i potjerali pješice prema Jasenovcu. Ustaše su pratili kolonu odostraga na kolima, a sa strane na biciklima, i bili su «naoružani puškama i puškomitraljezima, a u kolima voženo je i teže oružje». Kako su konji iza kolone išli cijelo vrijeme kasom, i seljaci su cijeli put koji je dug oko 30 kilometara prevalili kasom. Stoga su u roku od samo tri sata stigli u Jasenovac. Ustaše su dopustili tek jedan odmor od pet minuta u Krapju i, prema Todorevićevu iskazu, «oni koji su putem iznemogli, bacani su djelomično na kola, dok je jedan dio ostao u Krapju i sutradan stigao u Jasenovac». U Jasenovcu su se muškarci sastali «sa ženama i djecom i bili s njima zajedno pet dana». Čitavo su to vrijeme bili neprekidno na otvorenom, izloženi kiši. Zatim su odvojili muškarce od žena i djece, pa su «muškarce do pedeset godina smjestili u dio logora zvan C III (ciganjski logor) pod krov tako da smo samo s jedne strane bili zaštićeni isprepletenim prućem, dok su tri strane bile otvorene». Hrana je, koju su dobivali samo dvaput na dan, bila vrlo slaba, «i to ili malo brašna u toploj vodi ili koji puta malo krumpira i kupusa», dok su «kruha dobivali [...] svaki drugi dan jedan mali komadić».

Luburićeva je ideja bila da se seljaci pretvore u logoraše. Postupak u logoru Jasenovac prema seljacima iz Crkvenog Boka zacijelo nije bio drugačiji ni bolji nego prema ostalim zatočenicima. No, prema Todorevićevim sjećanjima, premda je jedan dio seljaka – onih koji su bili bolesni – već bio predodređen da bude ubijen, neočekivano stigla naredba njemačke komande da se svi stanovnici Crkvenog Boka otpuste iz Jasenovca, pa su doista, nakon dvanaest dana, pušteni iz logora svi osim osmero ljudi. Naime, prema Todorovićevim riječima, «tu osmoricu optužio je Gjurčić Gjuro iz sela Crkvenog Boka, da su radili na strani partizana, a oni su to pod pritiskom batina morali i priznati». Četvorici od njih ipak je uspjelo pobjeći iz logora, «dok su četvorica i dalje ostali i za njihovu se sudbinu ne zna od jeseni 1944.». Kasnije su partizani strijeljali Gjurčića, dok su se ostali vratili u potpuno opljačkano selo. Nakon tri dana puštene su i žene s djecom te starci. Sasvim je očito bilo da je biti logorašem značilo biti osuđen na smrt. Do toga, u ovom slučaju, nije došlo samo zahvaljujući Nijemcima.

O zločinima koji su se u međuvremenu događali u samom selu govore Mihajlo Đuričić, Glaise von Horstenu, njemački izvještaj i fra Miroslav Majstorović-Filipović. Tako Đuričić kaže da je oko 500 seljana uspjelo pobjeći iz sela još u toku akcije, a nakon tri dana, kad su se vratili u selo, pronašli su ondje «34 žrtve, koje su bile na sve moguće načine iznakažene». Štoviše, «među njima bila je

jedna djevojka koja je na kolac nabijena, jednom mladiću bili su odsjekli pojedine dijelove tijela...». Njegove riječi potvrđuje i Glaise von Horstenau koji je u Savi vidio «kako pliva žensko tijelo s iskopanim očima, a u spolovilo je bio uguran drveni kolac». Djevojka «nije imala više od dvadeset godina kad je pala tim zvijerima u šake».¹⁵ Njemački general ne šteti ni najmanje izvršitelje zločina i za njih kaže kako je riječ o »pet stotina lupeža od petnaest do dvadeset godina pod vodstvom ustaškog natporučnika». Napokon konstatira: «Sve su poubijali, žene su silovali i izmučili do smrti, djecu su posmicali. ... U jednom kutu su se svinje gostile truplom jednog nepokopanog muškarca. Sve su kuće bile popljačkane». Njemački je izvještaj vojnički štur i tek piše da je «zaklano preko 100 lica, među kojima 12 male dece i više žena».

Pokušavajući pronaći opravdanje za nemilosrdan postupak ustaša prema seljacima, fra Miroslav Majstorović-Filipović tvrdi kako je čuo da su se najprije Miloševe ustaše sukobili s partizanskom stražom, a zatim je – kako i sam mora priznati – Miloš «sa svojima, kao brojnija snaga, brzo upao u selo i pobio oko 50 osoba, drugi su odmah, jer nije bilo otpora, počeli kupiti bez razlike muške, ženske, staro i mlado». Treba zapaziti da ni Nijemci ni von Horstenau ne spominju mogućnost da su se partizani nalazili u selu.

Oni koji su odvedeni u logor spašeni su, kao što smo vidjeli, njemačkom intervencijom. Fra Miroslav Majstorović-Filipović na svojem saslušanju spominje da je, istoga dana kad je akcija bila izvedena, o njoj bila obaviještena njemačka komanda u Sunji «pošto su u to vrijeme njemački komandanti prisvojili sebi pravo da bez njihovog znanja hrvatske čete ne smiju vršiti nikakvih samostalnih akcija, to je sam njemački general sa odredom Nijemaca uputio se na lice mjesta». Seljaci koji su izbjegli napad ustaša iz Jasenovca «pokazali su njemačkom generalu pustošenja kao i žrtve koje su tom zgodom pale». Njemački je general putem radija prenio informaciju o događajima opunomoćenom generalu u Zagrebu.

O njemačkoj reakciji na taj događaj govori u svom dnevniku general Glaise von Horstenau, vojni predstavnik Trećeg Reicha u NDH. Budući da izravno svjedoče o njegovu odnosu prema ustašama i samom događaju, njegove ćemo riječi citirati *in extenso*:

Još moje ogorčenje zbog Bjelovara nije izvjetrilo, a već sam saznao da su ustaški zločinci iz susjednog koncentracionog logora Jasenovac (jedne pozornice strahota), upali na Savi u tri mjesta naseljena ljudima koji su otprilike godinu dana bili prešli na katoličku vjeru. Poglavnik je, pošto sam ga nazvao, obećao pomoć, ali dva dana kasnije saopćio mi je jedan prijatelj Hrvat da se ponovio napad na ta tri nesretna sela. Žurio sam u uniformi državnog poglavaru i izjavio mu da ću osobno otići u koncentracioni logor Sisak, čije strahote su mi već prije

¹⁵ Glaise von Horstenau, Gen. Edmund. *Ein General in Zweilicht: Die Erinnerungen von Edmund Glaise von Horstenau*, ur. Peter Broucek, vol. 3, 165-171.

bili opisali, a zatim i u ona mjesta na Savi i zatražio sam da mi budu na usluzi ustaški dužnosnici i rekao sam da vlak polazi za dva sata. Pavelić mi je stavio na raspolaganje jednog državnog tajnika i jednog ustaškog krilnog pobočnika i tako smo krenuli – Metzger, ja, garnizonski vojni liječnik. [...] Uvijek me srce boli kada putujem kroz blagoslovljene predjele te lijepo zemlje i pritom mislim kakvu strašnu nesreću su zli ljudi donijeli u nju. [...] Nakon još jedne kratke vožnje vlakom na kojoj nam se pridružio hrvatski zapovjednik korpusa general Rumler, stari Austrijanac, popeli smo se na njemačko vojno vozilo kojim smo prolazili kroz lijepe šumarke uz obalu Save. Ugledali smo, međutim, brojne napuštene konje i stada goveda, a da bezbrojna jata gusaka i ne spominjem. U Crkvenom Boku javio mi se komandant oklopnog odreda kojeg sam dan ranije bio poslao ovamo i predstavio mi je svoje oficire. Kapetan je bio Nijemac, natporučnik iz Hollsteina, poručnik je bio iz Hannovera. [...] Dolazak njemačkih oklopnih vozila omogućio je povratak ljudi koji su pobjegli u šume. Svi su izgledali preplašeno, ali ipak, na neki način, sretno. Koliko smo dobra mogli učiniti u toj zemlji da nam je bilo dopušteno, a mjesto toga morali smo promatrati kako se izživjavaju neljudski sadisti. Ja sam protestirao protiv toga, ali moje ovlasti nisu bile dovoljne. Ipak sam uspio štošta spriječiti što bi se inače dogodilo. Tako se mogu tješiti uvjerenjem da sam spasio živote nekoliko tisuća ljudi. Volio bih da ih je bilo nekoliko stotina tisuća.

Budući da je von Horstenau intervenirao direktno u Pavelića, jasno se vidi podređenost NDH Nijemcima. Ujedno, Pavelić nije mogao spriječiti odlazak Glaise von Horstenaua u Crkveni Bok nego mu je, štoviše, morao osigurati i pratnju. Horstenau je odmah uputio oklopni odred na mjesto događaja. Sve to ukazuje da su ustaše i Pavelić imali malo stvarne moći u «svojoj zemlji». Dolazak njemačkih vojnika imao je za posljedicu puštanje ljudi iz logora. Nema nikakvih dokumenata koji bi govorili da je Pavelić naredio puštanje, pa se naslućuje da je von Horstenau imao široke kompetencije, toliko široke da je zapovijedao i ustašama.¹⁶

U njemačkom izvještaju br. 6 za razdoblje između 12. i 19. listopada piše zašto je njemački vojni predstavnik toliko želio osuditi ovaj zločin. Naime, Crkveni Bok i sela u okolici «su bila predviđena da nemačkoj vojsci liferuju zimmnicu (krompir, žitarice itd.)». Nakon ustaške pljačke, sela su morala biti oslobođena obaveze snabdijevanja njemačke vojske. Prema tome, cijela intervencija Nijemaca sasvim očekivano nije bila humanitarnog karaktera. Ustaše su svojim pljačkanjem nanosili štetu direktno Nijemcima kojima je ovo selo trebalo da im daje namirnice i uzdržava njemačku posadu.

¹⁶ Bibliografija o odnosu Nijemaca i NDH vidi: J. Tomashevich, *War and revolution in Yugoslavia 1941-1945: occupation and collaboration*, Stanford 2001; F. Jelić-Butić, *Ustaše i NDH: 1941-1945*, Zagreb 1977; L. Hory, M. Broszat, *Der Kroatische Ustascha-staat: 1941-1945*, Stuttgart 1965; B. Krizman, *Ustaše i Treći Reich*, Zagreb 1986.

Von Horstenau u svojem dnevniku «pljačkaše i ubojice iz Crkvenog Boka» ironično naziva «nosiocima kulture» jer su u selo «naselili dvadesetero Hercegovaca iz Jasenice koji su bili izbjeglice». Sve je to dalo povoda oštrim prepirkama između njemačkog generala i Pavelića, koji je – kako tvrdi von Horstenau – «bio prisiljen da [...] čuje preko telefona gorke istine». Von Horstenau čak smatra da zahvaljujući njegovim intervencijama sljedeća dva mjeseca nije bilo novih akcija, a «Crkveni Bok i susjedna sela bili su naselili ponovo stari stanovnici ukoliko su još bili na životu».

Ljubo Miloš u svojem iskazu spominje represalije koje su Nijemci zahtijevali protiv odgovornih nakon cijelog slučaja. Njega su, premda tvrdi da nije «imao zapovjedničke vlasti», nakon desetak dana pozvali u Zagreb, gdje je bio zatvoren, jer su «Nijemci tražili da se nekoga kazni». Doista, Edmund Glaise von Horstenau piše u svojem dnevniku o tome kako je «njegove [Poglavnikove, *prim. a.*] najvjernije pristaše nazivao razbojnicima koji su kao uvjet da bi bili namješteni morali počiniti bar jedno ubojstvo, silovanje i razbojstvo, i svaki drugi je mogao odmah biti postavljen uza zid». No, Miloš je u zatvoru ostao samo do 23. prosinca 1942. godine.¹⁷ I Majstorović-Filipović spominje da je «Ljubo Miloš već drugi dan odpremljen u Zagreb i zatvoren u kaznioni Savska cesta, jer uistinu on je bio začetnik i vođa toga poduhvata». I on kaže da su njemački vojni sudovi tražili Miloševo izručenje, a da ga je u isto vrijeme teretio i ratni sud NDH. Tobažnja velika želja da se stvari dovedu u red završava samo kažnjavanjem Miloša. I ta je kazna bila formalnog karaktera. Ni vojnici, direktni izvršioци, koje von Horstenau naziva lupčima od petnaest do dvadeset godina, ni njihovi naredbodavci nisu stvarno odgovarali za svoja zlodjela.

O raspletu događaja i njegovim posljedicama svjedoče nam fra Miroslav Majstorović-Filipović, župnik Kralj, podžupan Bošnjak i njemački izvještaj. Majstorović-Filipović govori o povratku ljudi iz logora Jasenovac natrag u Crkveni Bok. Prema njegovim riječima, posebna komisija (koju su sačinjavali pukovnik Lisak, profesor Oršanić i dr. Seitz) na licu je mjesta utvrdila broj žrtava i materijalne štete u selu, «a nakon toga [je] došla u logor Jasenovac i Gradišku među dopraćene seljake, pojedinačno ih ispitivala i nalog je glasio da se svi imaju odpremiti kućama i sa cijelom imovinom, koja im je bila oduzeta, da im se ima povratiti». Odšteta se isplaćivala iz blagajne logora. Stanovnici Crkvenog Boka nakon povratka u selo nisu vjerovali da se akcije protiv njih neće ponoviti, te su «uglavnom napuštali svoja kućišta i domove, tek kriomice i potajno održavali polja». I doista, krajem 1943. pojedini zapovjednici posada iz Jasenovca ponovo su počeli napadati selo, pa je, prema Majstorovićevu mišljenju, «tada zapravo odpočelo pravo stradavanje i uništavanje Crkvenog Boka».

¹⁷ Antun Miletić, *Jasenovac III*, Beograd, 1986, 1017-1018.

Župnik Kralj u pismu Paveliću tvrdi da su marljivi i bogati seljaci najedanput zbog pljačke postali puki siromasi. Njegove prognoze o budućnosti Crkvenog Boka i okolnih mjesta bile su vrlo pesimistične; misli da će oni koji su pobjegli pred ustaškom akcijom u šumu ondje zacijelo i ostati, pa će se i sami početi baviti pljačkom i razbojstvima. Napokon, i onih 300 «vojničara» iz sela u radnim jedinicama NDH, ogorčeni ustaškim postupcima prema njihovim obiteljima, mogli bi – kako se župnik boji – postati također odmetnici, pa će selo nužno i dalje propadati. I u njemačkom se izvještaju javljaju slični zaključci: Preostali stanovnici kažu, da je stanovništvo samo zato oterano i poklano da bi se mogla da opljačkaju najbogatija sela. Razlog zbog koga seljaci beže partizanima je, kao što se to uvek potvrđuje, skoro bez izuzetka, strah od ustaša. Kad bi im se omogućio povratak i zajamčili život i sloboda, onda bi se stanovnici ovih sela nesumnjivo vratili.¹⁸

Podžupan Bošnjak jednako se kao i župnik Kralj boji kakvu će reakciju kod stanovništva izazvati počinjeni zločin. Podžupan sumnja je li bilo potrebno da se provedu ovakve represivne mjere, a bilo bi, smatra, itekako korisno da su se kaznili krivci, tj. oni koji su izbjegli u partizane, a ne da se cijela sela bez ikakvoga razloga evakuiraju. Spominje da takav postupak ustaša prema nedužnom stanovništvu neće imati pozitivnog odjeka kod ostatka nekad pravoslavnog stanovništva u obližnjim mjestima Živaja i Staza koja se nalaze uz prugu Sisak-Sunja-Jasenovac. Napominje još da se oko 200 ljudi s područja Crkvenog Boka nalazi u hrvatskoj vojsci, a da ih je još 200 na radu u Njemačkoj. Bez obzira na to, i njihove su obitelji odvedene, iako bi trebale imati pravo na punu zaštitu. Sam podžupan traži puštanje ljudi iz logora, vraćanje njihove imovine i povećanje broja domobrana-oružnika u naselju. Zanimljiva je podžupanova izjava: «Do danas u tim selima nije se dogodio niti jedan čin, koji bi bio uperen protiv postojećeg poretka u Državi».

Seljaci su dobili i nekakvu odštetu za ono što su ustaše napravili. Vidi se, ipak, da to nije moglo vratiti povjerenje prema vlasti. Krajnji rezultat je bio taj da su se stanovnici ipak priklonili partizanima. Akcija je, kao i u drugim selima širom tadašnje NDH, izazvala upravo suprotan učinak od onoga koji se u trenutku njezina planiranja tobože očekivao. Takvi su događaji, kasnije, doveli i do uništenja sela.

Zanimljivi su i dokumenti vezani uz Crkveni Bok koji se nalaze u Državnom arhivu u Sisku.¹⁹ Iz Siska potječe nekoliko dokumenata koji se odnose na uređenje nasipa rijeke Save u Crkvenom Boku i Stremenu pošto je ondje nasip bio popustio. Općinsko poglavarstvo Crkvenog Boka 22. rujna šalje Vodograđevnom uredu u Sisku zahtjev da se mladići koji su uvojačeni na poslu sječe šume (njih 90) puste kućama kako bi pomogli u popravku nasipa uz rijeku Savu jer, ako nasip popusti,

¹⁸ Vojno-istorijski institut, Beograd, Arhiv Narodno-oslobodilačkog rata, br. reg. 11/8, kutija 9.

¹⁹ Državni arhiv u Sisku, br. 2702, 1521, 1532, 19008, 1827, Dokumenti za Vodograđevni ured u Sisku.

moglo bi se dogoditi da rijeka poplavi sva okolna mjesta. Istu takvu molbu poslao je i Vodograđevni ured Domobranskom popunidbenom zapovjedništvu u Petrinji. Rješenje od 5. listopada nije bilo pozitivno. Naime, Popunidbeno je zapovjedništvo u Petrinji zaključilo da ne može poslati mladiće kako bi popravili nasip. Općinsko poglavarstvo Crkveni Bok 7. studenog 1942. navodi da se pitanje popravka nasipa nije riješilo i da je uz to stanovništvo evakuirano i «u Logoru Jasenovac teško obolilo, te u konjima, kolima i u konjskoj opremi dokraja stradalo, tako da uslijed toga nije moguće pristupiti poslu na izgradnji odnosno preloženju Savskog nasipa na posjedu Kačar i Vila u Stremenu, kako je to ovo poglavarstvo, sa svojom radnom snagom želilo izraditi». Dalje samo navodi da je odron toliki da jedva prolaze kola s konjima i da će bez adekvatne sanacije doći do milijunske štete. Ti nam dokumenti pokazuju na koji su način ustaška samovolja i izživljavanje onemogućavali normalno odvijanje života u tim selima.

Nakon tog stravičnog događaja, u Crkveni Bok vratila se većina stanovništva. Međutim, time nije završila kalvarija ovih mjesta koja su ustašama iz Jasenovca i okolnih mjesta uvijek bila trn u oku zbog straha da će stanovnici (bivši pravoslavci) pobjeći u partizane. Nakon ovakvih zbivanja moglo se i očekivati da će veći broj stanovnika željeti prijeći na područje Banovine koje su držali partizani, ali i pomagati im prilikom prijelaza preko Save u Slavoniju i Moslavinu.

Ovdje ćemo dati samo kratki prikaz razdoblja do kraja rata. U srpnju 1943.²⁰ u šumi Zelenik kraj Crkvenog Boka došlo je do bitke između partizana i Nijemaca u kojoj su gotovo svi Nijemci poginuli, jer su na teren poslali premalo vojnika. Krajem rujna 1944. ustaše iz jasenovačkog logora prelaze preko Save i blokiraju sela u dužini od petnaest kilometara. Veći dio stanovništva odvođe u logor, a potom pljačkaju i pale sela. Slično se dogodilo i s ostalim mjestima banovinskog «trokuta» u listopadu 1944. godine. Jedan dokument²¹ iz stožera pukovnika Luburića ilustrira situaciju:

Već duže vrijeme u okolici Jasenovca, t.j. u kotarevima Hrv. Dubica, Bos. Dubica, Novska bijesni četničko partizanski teror protiv tamošnjeg hrvatskog življa. Kolju, žare, uništavaju i robe Hrvate bez obzira na političko mišljenje, ubijaju djecu i bezobzirno uništavaju imovinu Hrvata. Tome se nije moglo stati na kraj te je polovica okolnog pravoslavnog stanovništva u partizanima, a druga polovica u četnicima, te tako naravno svi uživaju blagodati zaštite raznih kozačkih jedinica. [...] Selo Crkveni Bok primilo je od Njemaca puške kao četničko samozaštitni odredi. Poslije poubijalo tamo nalazeća se dva Njemca i metnuli na glave petokraku. Ti su Njemci umrli i zakopani u Jasenovcu. Kada je jedan Njemački mladi časnik htio izvršiti napad i represalije odozgor je ušutkano. To je izjavio i

²⁰ *Spomenici revolucionarnog radničkog pokreta, NOB-a i socijalističke revolucije na području općine Sisak, Sisak, 1982.*, str 80, 81.

²¹ Hrvatski državni arhiv, Stožer pukovnika Luburića, kutija 1.

to se može ustanoviti. Selo Crkveni Bok, Ivanjski Bok, Stremenj i Živaja i Šaš već tri godine predstavljaju nesmetani prolaz svim partizanskim snagama koje se prebacuju sa Banije u Slavoniju i obratno. Njemačke jedinice su već nekoliko puta palile pogotovo Crkveni Bok. Tamošnji pravoslavni živalj do zadnjeg svaki naoružan prema potrebama proglašuju se kadkada banijskom proleterskom brigadom sad četničkim odredom Kralja Petra II., sad hrvatskim samozaštitnim odredom itd.

Dalje se u izvještaju spominje kako je dopukovnik Jurčić, na temelju zakona NDH, naredio bojniku Đalu da pokupi stanovništvo iz mjesta Crkveni Bok, Ivanjski Bok i Stremen zbog pružanja otpora i nanesenih gubitaka i što su «prepoznati ubojice hrvatskih seljaka, prepoznato opljačkano blago, pronađen kompromitirajući partizanski materijal, nađene skrivene trorođe kape sa crvenim zvijezdama».

Samo je mali dio Srba iz Crkvenog Boka preživio Drugi svjetski rat, i to uglavnom u partizanskim jedinicama i selima Banovine oko Dvora na Uni, Gline i Petrinje u kojima su se nalazili partizani.

Na osnovi svih raspoloživih dokumenata koji su ovdje nabrojani može se rekonstruirati sam događaj. Očito je da ustaše nisu imali pravog razloga napasti Crkveni Bok. Glavni je motiv napada bila pljačka. Radilo se o mjestu koje je u potpunosti bilo lojalno ustaškoj vlasti. Štoviše, stanovnici su odlazili u domobrane i na rad u Njemačku, nisu željeli surađivati s partizanima, vojsci su besplatno davali mast, Jasenovcu su davali drva za ogrjev i, konačno, prešli su na katoličku vjeru. Bez obzira na sve te činjenice, ustaše su pripremali napad na ovo mjesto. U svojim internim razgovorima optužili su seljake da potpomažu partizane i da su bili pravoslavci i da postoji bojazan kako bi mogli napasti i sam Jasenovac. Tako su se pokušali opravdati i pred njemačkim predstavnicima. Isto je tako vidljivo da su ustaše plan o napadu na selo smislili samo nekoliko sati prije napada i da su za to imali Luburićevo odobrenje. Napad na selo izvršila je gomila nedozrelih mladića iz posade Jasenovca ili, kako to slikovito kaže Glaise von Horstenau, «pet stotina lupeža od petnaest do dvadeset godina pod vodstvom ustaškog natporučnika». U mjestu su napravili kaos. Jedan su dio nenaoružanih seljaka pobili, a drugi dio su odveli u Jasenovac, dok je treći dio uspio pobjeći u šume oko Crkvenog Boka. Ustaše su optužili seljake da su surađivali s partizanima koji su ih to jutro tobože napali. Podatak o napadu partizana 13. listopada 1942. na ustaše, koji su opkolili Crkveni Bok i okolna mjesta, nalazimo samo u svjedočenju fra Miroslava Majstorovića-Filipovića i, po svemu sudeći, ne odgovara istini.

Uloga župnika Kralja u zbivanjima nije sasvim jasna, ali držim da je župnik bio pasivni i uplašeni promatrač svih događanja, kao i podžupan Bošnjak. I župnik i podžupan na ovaj su ili onaj način protestirali, ali njihovi protesti ne bi bili niti primijećeni da se nije uplela njemačka vlast. Nijemci su očito imali interesa da se upletu energičnije nego u prethodnim slučajevima (na primjer, u Gudovcu kod Bjelovara koji spominje Glaise von Horstenau). Ovdje se radilo izravno o njihovoj

koristi, jer su ova sela morala njemačku vojsku opskrbiti zimnicom, a sada «stotine krava, hiljade gusaka i drugih životinja luta poljima». Glaise von Horstenau zgraža se nad žrtvama pokolja u Crkvenom Boku, kao da ne zna da su u samoj Njemačkoj žrtve daleko brojnije, ali njihova je likvidacija u logorima obavljana na «uredniji» način.

U svakom je izvještaju broj stradalih različit. Ana Požar u svojem tekstu o Crkvenom Boku kaže da je bilo dvadeset i devet stradalih. Mislim da je to realna brojka. Jedino se u njemačkom izvještaju navodi mnogo veća brojka i spominje se preko stotinu zaklanih. Budući da su Nijemci protestirali zbog tog događaja, komandant Jasenovca Ljubo Miloš završio je u zatvoru. Osim njega nitko drugi od ustaša nije snosio nikakve posljedice. Nakon tjedan dana, koje su stanovnici Crkvenog Boka proveli u Jasenovcu, ustaše su ih morali pustiti na slobodu pritisnuti njemačkim prijetnjama. Povratnici su kuće našli opljačkane, a šteta je bila procijenjena na 19.960.000 predratnih dinara.

U svakom slučaju, «Akcija Crkveni Bok» bila je jedna od prvih neuspjelih akcija etničkog čišćenja na području NDH. Prvi se put dogodilo da je netko od njemačkih vlasti reagirao na ustaške zločine i da su na izvjestan način bili kažnjeni, doduše nedovoljno strogo. Ako su se prividni uzroci same akcije opravdavali bojaznošću ustaša da će partizani pridobiti pravoslavno stanovništvo za sebe i da će tako ugroziti jasenovački logor, stvarni je uzrok bila potreba ustaša za plijenom koji ih je mamio jer su ova sela bila među najbogatijima u okolici. No dublji je uzrok bila potreba za etnički čistim prostorom na koji bi se mogli naseliti Hrvati iz istočne Hercegovine koje su ugrožavali četnici. Takvi su slučajevi poznati u Jablancu i Mlaki, selima u blizini Jasenovca.

Iz citiranih dokumenata vidljive su četiri pozicije iz kojih se ovaj događaj tumači. Prvo je stajalište župnika kojemu je slično i ono podžupanovo, druga je ustaška interpretacija koju zastupaju Miloš i Majstorović, treću predstavljaju Glaise von Horstenau i njemački izvještaji, a četvrta se iščitava iz iskaza seljaka-žrtava. Župnikov je interes zapravo limitiran samo na katolike, a žali se na postupak ustaša i jer je morao napustiti Crkveni Bok i bogatu župu. U pismu Paveliću piše prije svega ono što smatra da bi Paveliću bilo prihvatljivo. Nijemci se vidljivo distanciraju od ustaša i čak se pozivaju na humanitarne principe, no u osnovi leže opipljivi, materijalni interesi koji ne mogu biti umanjeni zgražanjem von Horstenaua. Stanovnici-žrtve nemaju jasan pregled događaja. Do trenutka napada, oni uopće nisu aktivni sudionici i više-manje mirno podnose sve daće, prevjeravanje, prisilni rad u Njemačkoj. Ali ustaška – iz njihove perspektive – sasvim besmislena pljačka i ubojstva nagone ih da prijeđu iz pasivnog u aktivno stanje i da se u mnogo većoj mjeri nego dotad pridruže partizanima.

Ustaška interpretacija, navedena u izjavama sudionika akcije istražiteljima, zanimljiva je jer je nastala u trenutku kada su se ustaše morali opravdavati za svoja nedjela pred poslijeratnim vlastima. Ona svjedoči najprije o staroj metodi

ratnih zločinaca koji prebacuju odgovornost na drugoga, gotovo uvijek na višu instancu u hijerarhiji. No cijela akcija govori i o još jednoj karakterističnoj pojavi. Naime, ona je, po svemu sudeći, *ad hoc* smišljena u glavama jasenovačkih ustaša, a zatim je za nju tražena dozvola od viših instancija, dakle od Luburića. Time se, kao i traženjem opravdanja u tobožnjoj opasnosti koja prijete od stanovnika Crkvenog Boka, želi stvoriti dojam o uređenosti vojske i države, a nje doista nema. Cijeli se plan u stvarnosti svodi na motiv, na želju da se što više opljačka. Nakon njemačkih protesta Miloš je smješten u zatvor i to je jedina sankcija koju je država poduzela. Iz ovog se primjera vidi da NDH nije samo dopuštala nego je zapravo i producirala kaos, dopuštajući da se potpuno neorganizirane i u svojoj biti razbojničke i pljačkaške akcije prikažu kao planska vojna (i administrativna) djelovanja. Kako je krajnji cilj bio pretvaranje države u monoetničku, za njegovo su postizanje bile dozvoljene sve metode. Prema tome, kaos je odgovarao državi da što brže ostvari svoje ideološke ciljeve, a pojedincima je omogućavao da se nesmetano domognu materijalnih dobara ili da zadovolje svoje niske instinkte. Možda bi upravo opisani povijesni događaj mogao biti dobar primjer kako u vremenima u kojima se prividni red miješa s namjernim i dopuštenim neredom lako dolazi do situacija u kojima se i pojedinci i države pretvaraju u zločince.

Summary

The So Called “Action Crkveni Bok”

The focus of this paper is on the village of Crkveni Bok in Croatia, near the town of Sunja, that was a victim of Ustasha war crimes in the World War II, after the attempt of the Ustasha regime to establish a Croatian Orthodox Church by force failed. A number of local Catholic priests took active part in the action of “cleansing” of Crkveni Bok, with the pretext that the village was a stronghold of communist oriented partisans.

Key words: Crkveni Bok, Banovina, Independent State of Croatia, orthodox population, crimes.

FILOZOFSKI FAKULTET SVEUČILIŠTA U ZAGREBU
ZAVOD ZA HRVATSKU POVIJEST
INSTITUTE OF CROATIAN HISTORY
INSTITUT FÜR KROATISCHE GESCHICHTE

RADOVI 37

U SPOMEN IGORU KARAMANU

ZAVOD ZA HRVATSKU POVIJEST
FILOZOFSKOGA FAKULTETA SVEUČILIŠTA U ZAGREBU

FF press

ZAGREB 2005.

RADOVI ZAVODA ZA HRVATSKU POVIJEST
FILOZOFSKOG FAKULTETA SVEUČILIŠTA U ZAGREBU

Knjiga 37

Izdavač

Zavod za hrvatsku povijest
Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu
FF-press

Za izdavača

Miljenko Jurković

Glavni urednik

Borislav Grgin

Uredništvo

Ivo Goldstein
Boris Olujić
Mario Strecha
Božena Vranješ-Šoljan

Tajnik uredništva

Hrvoje Gračanin

Adresa uredništva

Zavod za hrvatsku povijest, Filozofski fakultet Zagreb,
Ivana Lučića 3, HR-10 000, Zagreb
Tel. ++385 (0)1 6120 150, 6120 158, faks ++385 (0)1 6156 879

Časopis izlazi jedanput godišnje

Ovi su Radovi tiskani uz financijsku potporu
Ministarstva znanosti, obrazovanja i športa Republike Hrvatske

Naslovna stranica

Iva Mandić

Računalni slog

Boris Bui

Lektura i korektura

Ivan Botica

Tisak

Tiskara Rotim i Market, Lukavec

Tiskanje dovršeno u listopadu 2005. godine

Naklada

400 primjeraka